

A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban¹

Az Angliából indult, majd Franciaországban továbbfejlődött és onnan egész Európába szétterjedt felvilágosodásról a köztudatban élő képet az elmúlt fél évszázad kutatási eredményeinek fényében érdemes újragondolnunk. Roland Mortier belga irodalomtörténész nagy hatású írásai óta² többen rámutattak arra a tényre, hogy a felvilágosodást nem lehet egyetlen, egységes szellemi áramlatnak tekinteni. Sokkal inkább beszélhetünk „felvilágosodásokról”, mint „a” felvilágosodásról. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a felvilágosodás egyes regionális változatai nagy eltérést mutatnak egymáshoz képest, másrészt azt, hogy az eddig túlföntül előtérbe helyezett radikális gondolkodók mellett figyelmet kell fordítanunk az úgynevezett mérsékelt felvilágosodás képviselőire is.³

Ez utóbbi kérdés külön fejezetét alkotja a felvilágosodás és a vallás viszonya. Ezzel kapcsolatban általánosan elfogadott tétel a laicizálódás jelensége, amely egyrészt a korabeli értelmiség érdeklődésének megváltozására vonatkozik, vagyis a túlvilági témáktól az e világiak felé fordulásra, a vallás és egyház témakörében pedig a kritikai megközelítés hangsúlyossá válására. Másrészt szintén gyakran hirdetett axióma, hogy a kérdéses időszakban megváltozott az értelmiség összetétele is: a laicizálódás a személyi állományban is bekövetkezett, vagyis az egyházi mellett egyre jobban megerősödött a világi értelmiség. Közelebbről megvizsgálva azonban mindkét állítás árnyalásra szorul. Az a megállapítás, hogy a 18. század második felében a világi témák túlsúlyba kerülnek az egyháziakkal szemben, nem kis részben annak a módszertani eljárásnak a következménye, amely nagymértékben leszűkíti a vizsgált művek körét. Az irodalomtörténészek felhívják a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás irodalmi kánonjából rendre kimaradnak a hitélettel összefüggésben keletkezett művek.⁴ Az értelmiség „laicizálódása” pedig főként katolikus közegben értelmezhető, ám mint látni fogjuk, itt sem egyértelműen bizonyítható, a protestáns felekezetek esetében pedig még nehezebben megragadható.⁵

A felvilágosodás és a vallás összefüggésének felvetése után a következő lépés annak vizsgálata, miként jelent meg a felvilágosodás eszmerendszere az egyes

1 A dolgozat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Mortier, 1983.

3 A magyar szakirodalomban többek között: Kontler, 2006. 133–154. Kovács Á. A., 2013. 62–74.

4 Lukácsy, 1994. 7–22.; Szelestei, 2013. 7–12.

5 Az egész kérdésre: Szilágyi, 2009. 12–19.

felekezetek keretei között. Ez a kérdésfeltevés azért is indokolt, mert a felekezeti különbségek a 18. század folyamán sem halványultak el, másként fogalmazva a század második fele egyszerre tekinthető a felvilágosodás és a kései konfesszionalizáció korának. Így kerül elő a dolgozat címében is szereplő „katolikus felvilágosodás” fogalma. A kifejezés mára elterjedtté vált az európai (és észak-amerikai) kutatásban, de a magyarországi szakirodalomba is utat talált. A fogalom német nyelvterületen jelent meg először, és itt váltotta ki a legintenzívebb szakmai vitát. Ezért az alábbiakban ennek a vitának a historiográfiáját tekintem át, hogy választ találjak arra a kérdésre: mit értsünk katolikus felvilágosodáson. Ezt követően egy német és egy magyar példán kísérlem meg bemutatni, hogy miként alkalmazhatóak a vita eredményei konkrét kutatások során.

A német nyelvű szakirodalom a katolikus felvilágosodásról

A felvilágosodás a német nyelvű egyháztörténeti irodalomban is sokáig negatív töltetű fogalomként szerepelt. A 19. század második felének katolikus gondolkodói közvetlen ok-okozati összefüggést véltek felfedezni a reformáció, a felvilágosodás és a francia forradalom között, és a vallási életben jelentkező „felvilágosodást” (legtöbbször így, idézőjelek között említve) olyan téves szellemi irányzatnak tartották, amely az értelem korlátlan uralmát és a tekintély elvetését képviselte.⁶ Heinrich Brück 19. század végi tankönyvei hosszú időre kijelölték a téma helyét a katolikus történetírásban, nem biztosítva lehetőséget a felvilágosodás pozitív értelmezésére. A felvilágosodás hatására megjelenő egyházreformot pedig vagy elhallgatták, vagy veszélyes zsákutcaként értelmezték. Brück két művét magyar nyelvre is lefordították, mert – az egyik fordítói előszó szerint – „a[z első vatikáni] »zsinat utáni« időben megjelent külföldi egyháztörténelmi művek között úgy alaki, mint tartalmi tekintetben Brück könyve legmegfelelőbbnek tartatott”.⁷

Brück *A keresztény egyháztörténelem kézikönyve* című művében sommás ítéletet alkot a felvilágosodásnak a katolikus kultúrkörben történt elterjedéséről: „A francia atheisták, rationalisticus tanárok, virágos nyelvű irodalmárok s német lapszerkesztők által fönnen dicsért hamis fölvilágosodás a 18. század végével katholikus körökben is terjede, sőt védőkre akada nem csak a világi kath. Fejedelmekben, hanem az egyháziakban is, kik nem csak hogy a keresztényellenes theologia s bölcselet téves s vészthozó elveit főiskoláikban hirdették, de sőt azoknak gyakorlati alkalmazására készségesen segédkezet is nyújtának.”⁸ A protestantizmus és a francia forradalom közti lineáris összefüggést pedig a következőképpen magyarázza. „A francia forradalom fő okai: a) a hugenották forradalmi elvei, melyek mind a vallási, mind a politikai téren érvényesülének. b) Az ezek elleni küzdelem folyamán egyre fejlődő, növekvő királyi önkény, c) az udvar s főbb nemesség körében mindnagyobb

6 A téma historiográfiájáról részletes áttekintést ad: Schneider, 1998. 354–397.

7 Brück, 1876. 7.

8 Brück, 1877. 266.

*mérvben elterjedő erkölcsi rothadás. d) A hitetlen bölcselők istenkáromló gonosz iratai. e) A kormány megfegjethetetlen gondtalansága, f) az amerikai szabadságharcz által megindított szabadságszédelés.*⁹

Először a 20. század első évtizedében Sebastian Merkle würzburgi egyháztörténésznek köszönhetően jelent meg az a szemlélet, amely egyrészt a felvilágosodás összetettebb értelmezése mellett szállt síkra, másrészt hangsúlyozta a katolikus egyház reformképességét – természetesen nem minden aktuális felhang nélkül, hiszen ezzel Róma akkori antimodernista szemlélete ellenében is állást foglalt. Merkle használta először a „katolikus felvilágosodás (*katholische Aufklärung*)” kifejezést,¹⁰ ezzel jelezve, hogy szerinte az akkor már bevett fogalomként használt protestáns felvilágosodással párhuzamosan létezett egy hasonló katolikus irányzat is. A fogalom bevezetésével ugyanakkor megteremtette a lehetőséget arra, hogy a felvilágosodást olyan többretegű jelenségként szemléljük, amelyet nem lehet egyetlen definícióval meghatározni.¹¹ Megközelítését hamar magáévá tette több, katolikus kötődésű, de nem a katolikus egyház múltját kutató történész is. Közülük is megemlítendő Max Braubach, aki az „egyházi felvilágosodás (*kirchliche Aufklärung*)” kifejezést Merkle »katolikus felvilágosodás« fogalmával hasonló értelemben használta”.¹²

Merkleval majdnem egy időben kollégája, Jacob Marx trieri egyháztörténész azonban olyan, hosszú időre meggyökeresedett nézetet fogalmazott meg, mely a katolikus egyház történetében a felvilágosodásnak csak passzív szerepet tulajdonít. Egyháztörténeti tankönyvének „Hitetlenség és felvilágosodás” című fejezetében Heinrich Brückhöz hasonlóan kifejti, hogy a 18. század végi hitetlenség hátterében a protestantizmus és az „újabb filozófia” áll. A forradalmi ideológiát szerinte is a protestantizmus teremtette meg, erre jó példát lát a skót és angol forradalmak, valamint a hugenotta háborúk kálvinista gyökerében. Álláspontja értelmében míg a protestantizmus még csak egyes kinyilatkoztatott igazságokat támadott, az „újabb filozófia” általában tagadta a kinyilatkoztatást. Már a reneszánsz hívei szakítottak a skolasztikus filozófiával, a 18. századra pedig az értelmet tették a legfőbb tekintélynek.

Jacob Marx szerint keresztényellenes beállítottságuk miatt a racionalista gondolkodók fő célja a kereszténység megdöntése és a „természetes vallás”, a deizmus és a naturalizmus terjesztése volt. Ez a hitetlen mozgalom Angliából származik, innen terjedt tovább Franciaországba, majd Németországba. A racionalizmus először természetesen protestáns körökben vert gyökeret. A katolikus Németországban is protestáns hatásra jelent meg: Lessing, Goethe, Schiller és Kant „hatalmas varázslattal” kápráztatták el a katolikus értelmiséget, hogy forduljon el hagyományos értékeitől. Az egyházreform szükségességének hangoztatása is protestáns hatásra született. A felvilágosodás igazi kohója katolikus környezetben II. József Ausztriája volt, azonban itt is komoly szerepet játszottak a konvertiták. Jacob Marx szerint tehát katolikus felvilágosodásról nem, csak a felvilágosodásnak a katolikus

9 Brück, 1876. III. 297. 1. jegyzet.

10 Merkle, 1965b. 414–420.

11 Merkle, 1965a. 361–413.

12 Braubach, 1934. 1–63.

kultúrkörben gyakorolt (negatív) hatásáról beszélhetünk. Ezt már a fejezetcímben is kifejezi: „»Felvilágosodás« a katolikus Németországban (*»Aufklärung« im katholischen Deutschland*)”. Maga a felvilágosodás fogalma ismét idézőjelbe kerül: ez nem más, mint a racionalista ideológia megtevesztő kifejezése a tekintély elleni harc érdekében.¹³

A korszak másik nagy hatású német egyháztörténésze, Ludwig Andreas Veit is hasonló nézeteket vallott. A felvilágosodás szerinte is a „klerikális hagyománnyal való szakítást” jelentette. Gyökereit ő is a reformáció korában keresi: a filozófusok ekkor jutottak arra a megállapításra, hogy a teológiai és egyházi kérdések feszegetése csak háborúskodáshoz vezet, ezért ezeket a transzcendentális spekulációkat jobb a teológusokra hagyni, és a tudományt a vallás elé helyezni. Ő is kiemeli az ész előtérbe kerülését: az ész és a természet alá rendelték a morált, az alkotmányt, a jogot és a gazdasági rendet, a vallási tekintélyt pedig félretolták. Veit részben ugyan igazat ad azoknak, akik kritizálják azt a korban elterjedt katolikus álláspontot, mely szerint a felvilágosodás a protestantizmusban gyökerezik. De hiába tekinti a katolikus Descartes-ot a felvilágosodás egyik előkészítőjének, ragaszkodik hozzá, hogy a protestáns tanítás eredendően fogékonyabb a felvilágosodás gondolataira, mint a katolikus. Azt pedig különösen fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy ahol a felvilágosodás táptalajra lelt, ott hihetetlen mértékben visszaesett a vallási élet, és így a kereszténység felvétele óta a 18. század tekinthető a legkevésbé kereszténynek. Mindamellet Veit már kiemeli: a felvilágosodás nem egységes jelenség, hanem minden országban más színezetet nyert.¹⁴

A Merkle és követői, valamint a Jacob Marx és Veit képviselte két, egymással szemben álló megközelítés hosszú időre ki is jelölte a jelenségről folytatott vita határpontjait.¹⁵ Eduard Winter, a katolikus teológusból a nemzetiszocializmus, majd a keletnémet politikai berendezkedés támogatójává váló történész híres tézisével aztán új fordulatot vett a katolikus felvilágosodás fogalmáról kialakult vita. Winter ugyanis egyenlőségjelet tett a jozefinizmus és a katolikus felvilágosodás közé, *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848* című munkája második kiadásának címében is hirdeti a két fogalom állítólagos azonosságát.¹⁶ Vele szemben Ferdinand Maaß jezsuita egyháztörténész ötkötetes forrásfeltáró kiadványában fogalmazta meg a jozefinizmusnak a katolikus egyházra gyakorolt káros hatását taglaló ugyancsak elhíresült szemléletét.¹⁷ Bár Winter sarkított véleményét nem osztotta a későbbi kutatás, azóta is többen vizsgálták azt a kérdést, vajon mennyiben tekinthető a jozefinizmus a katolikus felvilágosodás egyik megnyilvánulásának.¹⁸

A katolikus felvilágosodás fogalma tehát Sebastian Merkle hatására ugyan gyökeret vert a német történetírásban, az egyes szerzők azonban különbözőkép-

13 Marx, 1922. 734–742.

14 Veit, 1931. 244–247.

15 Walter, 2011. 89–110.

16 Winter, 1962.

17 Maaß, 1951–1961.

18 Újabbak között Kovács, E. 1993. 246–259.

pen értékelték annak a katolikus egyházra gyakorolt hatását. Különösen az 1970-es és 1980-as években élénkült meg a kérdés újabb kutatása, ezzel együtt pedig a katolikus felvilágosodás fogalmának újraértelmezése is. Az egyik álláspont, amelyet többek között Anton Schindling tübingeni történészprofesszor képvisel, a katolikus felvilágosodásban mindenekelőtt a felvilágosodás alapvető jegyeit ismeri fel (optimista emberkép, racionalista és utilitarista szemlélet, általános reformigény stb.), amely katolikus miliőben¹⁹ született meg, és elfogadta a katolikus egyház hittételeit. A magyarországi kutatás számára is fontos továbbá, hogy Schindling sem tesz egyenlőséget a katolikus felvilágosodás és a jozefinizmus közé, hanem a jozefinizmust (és a terézianizmust) a katolikus felvilágosodás olyan megnyilvánulásának tekintti, melybe a Habsburg Monarchia sajátos államérdekei is vegyültek.²⁰

A másik megközelítés a katolikus felvilágosodás kérdésességét, illuzórikus karakterét emeli ki. A Német-római Birodalom kora újkori történetének egyik legjelentősebb kutatója, Karl Ottmar von Aretin a felvilágosodásban egyrészt olyan szellemi irányzatot lát, amely szükségszerűen megváltoztatta a katolikus egyházat, valamint az egyház és az állam viszonyát. A birodalmi egyház sajátos alkotmányjogi helyzetéből adódóan azonban a felvilágosult szellemben megfogalmazott reformok hosszú távon nem a katolicizmus birodalmi megerősödését, hanem sokkal inkább gyengülését hozták. A vesztfáliai béke rendelkezéseivel megerősített birodalmi egyház ugyanis nemcsak a központosított trienti katolicizmussal, hanem többek között a trienti püspökideállal is szemben állt (javadalomhalmozás, püspökké nem szentelt egyházfejedelmek stb.). Így a katolikus felvilágosodás hatására megjelent reformeszmék tulajdonképpen a birodalmi egyház sajátos státusa ellen hatottak, vagyis a katolikus egyház birodalmi pozícióit gyengítették.²¹

Aretinhez hasonló eredményre jutott Peter Hersche svájci történész az osztrák janzenizmus vizsgálata kapcsán. Néhány évtizedig a janzenizmus jelentette Ausztriában a felvilágosodás hatására megjelent katolikus reformeszmék legradikálisabb megnyilvánulását. Hersche meggyőzően mutatta ki, hogy Gerard van Swieten és bécsi értelmiségi társai hatására a Habsburg-dinasztia is a janzenista eszmék hatása alá került: az államegyházi törekvések mellett a janzenizmus jelentette a terézianus és részben a jozefinista egyházreform motorját. Egy ideig maga a bécsi érsek, Christoph Anton Migazzi is a janzenista eszmék szószólója volt.²² A század utolsó éveire azonban a janzenizmus teljesen eltűnt Ausztriából. A II. József halálával megváltozott környezet már nem kedvezett a janzenista eszmék terjedésének. Az irányzat képviselői közül sokan meg sem érték a századfordulót, mások feladva radikális nézeteiket a katolikus restauráció irányelveihez igazodtak, míg a janzenizmus legradikálisabb képviselői a katolikus liberalizmusban találtak új irányt vagy teljesen elszakították egyházi kötelekeiket.²³ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy sem Aretin, sem pedig Hersche nem ítéli el a katolikus felvilágosodást, hanem

19 A „katolikus miliő” fogalmáról: Dalberg, et al., 1993. 558–654.

20 Schindling, 1998. 215–224.

21 Aretin, 1967. 38–51.

22 Hersche, 1971. 280–309.

23 Hersche, 1977. 353–355.; Hersche, 1979. 180–193.

sokkal inkább olyan szükséges kísérletnek tartja, amely jelentős gondolatokat teremtetett a katolicizmus 18. századi történetében.

Az előző megállapításokhoz kapcsolódik a kölni teológus és egyháztörténész Harm Klueting álláspontja is, amely a felvilágosodást és a katolicizmust majdnem összeegyeztethetetlennek, egymással ellentétben álló elemek időleges szövetségének tartja. Olyan illúziónak, amely időlegesen összhangba tudta hozni a trienti katolicizmus programját a felvilágosodás alapvetően szekularizációra irányuló karakterével, átmeneti jellegű irányzatnak tekinti, amely hosszú távon szükségképpen felbomlásra ítéltetett. Klueting egyúttal visszatér Jacob Marx „felvilágosodás a katolikus Németországban” szófordulatához, és leszögezi: különbséget kell tennünk az egyház életébe innovatív módon belépő katolikus felvilágosodás, valamint a katolikus közegben megjelenő felvilágosult eszmék között. Előbbi szerinte a rendszerrel időlegesen összeegyeztethető, utóbbi viszont a rendszert szétfeszítő jegyeket hordozott magán.²⁴

A katolikus felvilágosodás fogalmának definíciós kérdéséhez a téma neves francia kutatója, Bernard Plongeron is hozzászólt német nyelven megjelent írásában, így az ő állásfoglalása is a németországi történeti diskurzus részévé vált. Plongeron többször utal rá, hogy francia nyelvi környezetben is az „*Aufklärung catholique*” német-francia keverék kifejezést használja, ezzel is jelezve a fogalom német eredetét. Bár a tanulmánya a „Mi a katolikus felvilágosodás?” címet viseli, a kérdés egzakt megválaszolásával szándékosan adós marad,²⁵ mégis több jellemzőjét felsorolja a fogalomnak. Fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a katolikus felvilágosodást általánosságban a reformszellem jellemzi, és a felvilágosodás gyakran hangoztatott kozmopolitizmusa ellenére erős annak nemzeti jellege is. Ugyancsak fontos megállapítása, hogy a felvilágosodás radikálisabb ágaival szemben kifejezetten konzervatívnak tekinthető: a katolikus felvilágosodás képviselőinek jó része idegenkedett a francia felvilágosodás radikalizmusától.²⁶ A valóságos attitűdöt az „ésszerű hódolat (*rationale obsequium*)”²⁷ jellemzi. Plongeron hangsúlyozza, hogy a katolikus felvilágosodás egyrészt magán hordoz általános zsidó-keresztény vonásokat, másrészt katolikus specifikumokat is felvonultat, és ezek nem kizárólag egyházi természetűek.²⁸

Plongeronnak a katolikus felvilágosodás nemzeti és egyházi specifikumaira vonatkozó megállapításait Anton Schindling a katolikus felvilágosodásnak a német történelemben betöltött szerepét felvázoló téziseiben részletesen kifejti. Schindling is hangsúlyozza a felvilágosodás korának felekezeti megosztottságát. A katolikus német fejedelemségekben az egyetemek jártak élen a katolikus felvi-

²⁴ Klueting, 1993. 1–35.

²⁵ Vö. Schneider, 1998. 379–380. megállapításaival.

²⁶ Egy magyarországi képviselőjüket idézve: „*Ki az aki, esmérven a köznépet ennek tsak meggondolására is ne iszonyodjon: hát ha a köznép üdövel az Istennek lételét, s a jövőndő életnek mivoltát feszegetni fogja; az előjáróknak jussait, ezeknek eredetét a természet törvényéből fejtegetni, 's nyomozó elmélkedés által gyűjtögetett okokkal fogja maga között elvégezni: van-e vagyont illető juss, vagy nints? (Jus proprietatis) Én legalább egy ilyen meg-világosodott országot menél hamarább ott-hagynék.*” Kovács Á. A., 2012. 162.

²⁷ Vö. Róm 12,1.

²⁸ Plongeron, 1993. 11–56.

lágosodás eszméinek kidolgozásában és terjesztésében. A tudományos életben főként az államtudományi és az ezzel összefüggő egyházjogi elemzések emelkednek ki. Nem véletlen, hogy a Johann Nikolaus Hontheim (Justus Febronius) megalkotta febronianizmus is ebben a környezetben indult útjára. Noha a katolikus felvilágosodásnak világi képviselői is voltak, Schindling hangsúlyozza az egyházi értelmiség, a püspökökfejedelmek, a kanonokok, valamint a szerzetesek kiemelkedő szerepét. Schindling szerint a mozgalom németországi virágkorának az 1803. évi szekularizáció vetett véget, amely megszüntette a katolikus egyházi fejedelemségeket, a katolikus felvilágosodás háttérterületeit. A 19. század elején kialakult protestáns kulturális dominanciában a katolikus értelmiségnek már csak marginális szerep jutott.²⁹

Az utóbbi évek német kutatása főként a szerzetesség körében keresi a katolikus felvilágosodás képviselőit. Ez egyrészt a szerzetesstudósok kapcsolatrendszerének vizsgálatát jelenti,³⁰ ezenkívül némely szerzetesi előjáró politikai, elméleti és tudományos munkásságának feltárását,³¹ valamint egyes szerzetesrendeknek a katolikus felvilágosodás közvetítésében játszott szerepét.³² Bár a kérdés elméleti igényű vizsgálatára is van példa,³³ elsősorban a kutatási eredmények bizonyítják, hogy a Harm Klueting által (újra) felállított „katolikus felvilágosodás” – „felvilágosodás a katolikus Németországban” ellentétpár közül az első fogalomnak is van létjogosultsága. A katolikus felvilágosodás a 18. századi „felvilágosodások” egyik jól körülhatárolható megnyilvánulásaként helyet szerzett magának a tudományos kutatásban.

Az előzőek kapcsán arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy a katolikus felvilágosodás mint reformtörekvés kutatása nem választható el a katolikus egyház történetének aktuális fordulataitól. Ezt jól mutatja a téma elvetése a 19. század végi modernizmus–antimodernizmus vita idején, ahogy erre Merkle kapcsán már utaltam, és az sem véletlen, hogy a kérdés kutatása az 1960–1970-es években kapott újabb lökést a második vatikáni zsinat hatására. Ezt nemcsak a 18. század történetével foglalkozó kutatók (Elisabeth Kovács, Peter Hersche, Bernard Plongeron stb.) munkái, hanem kifejezetten a katolikus egyháztörténet újabb eredményei is bizonyítják. Utóbbira talán a legrangosabb német nyelvű katolikus lexikon (*Lexikon für Theologie und Kirche*) 1993-tól megjelent harmadik kiadása a legjobb példa, amelyben a „Felvilágosodás” szócikkben a fogalomnak a katolikus egyháztörténetre gyakorolt hatása is előkerül, „reformkatolicizmus” néven.³⁴ (Ez utóbbi kifejezéssel alább részletesebben foglalkozom.) Az egyháztörténeti tankönyvekben a katolikus felvilágosodás fogalma is megjelenik, és sok helyen a febronianizmust és a jozefinizmust is magában foglalja. A második vatikáni zsinat időszakának egyes egyháztörténetiséi pedig nyíltan párhuzamot is vontak a felvilágosodás korának egyházi megújulást sürgető törekvései és az *aggiornamento* vallási türelmet, a lelki-

²⁹ Schindling, 2007. 83–90.

³⁰ Petz, 2010.

³¹ Például Knedlik–Schrott, 1999.

³² Lehner, 2011. Lásd a kötet recenzióját a Világtörténet jelen számában.

³³ Lehner, 2010. 166–178.

³⁴ *Lexikon für Theologie*, 1993. 1211–1213.

pásztorkodás reformját, vagy a – szó szerint is értendő – liturgikus fordulatot hirdető programja között.³⁵

Az előbbiekből a tanulságok leszűrése után megítélésem szerint arra juthatunk, hogy a katolikus felvilágosodást egyfajta gyűjtőfogalomként értelmezhetjük. Anton Schindling megfogalmazását segítségül hívva: a 18. században a katolikus miliőben is megjelent a felvilágosodás eszmerendszere, így a korabeli katolikus értelmiség is konfrontálódott az új gondolatokkal, és azt integrálni próbálta saját világnézetébe. Ez egyrészt annak hirdetését jelentette, hogy a katolikus egyház is megújulásra szorul szervezeti felépítését (például febronianizmus) és vallási életét (például janzenizmus) tekintve. A katolikus felvilágosodás egyes képviselői hosszabb vagy rövidebb ideig az államhatalom feladatának tekintették e reformtörekvések végrehajtását, a Habsburg Monarchiában őket nevezhetjük jozefinistának.³⁶ De ahogy arra már Bernard Plonger és a téma legújabb kutatói közül Ulrich L. Lehner is felhívta a figyelmet, a katolikus felvilágosodáshoz köthető gondolkodók távolról sem csak egyházuk reformjára koncentráltak, hanem reflektáltak a kor valamennyi aktuális kérdésére.³⁷ Mint láttuk, a katolikus felvilágosodás képviselőit általában a „mérésékelt felvilágosodás” követői között tartják számon, de különösen politikai téren jócskán akadnak köztük kifejezetten radikális gondolatok megfogalmazói is.

Szót kell ejtenünk még a „reformkatolicizmus” kifejezésről. Ahogy ezt az alább ismertetendő magyarországi kutatási eredmények is tanúsítják, a fogalomhoz sokan a katolikus egyházzal hitegységben maradó reformerek csoportját társítják. Azonban a Rómával való hitegység fenntartása, illetve fennmaradása az egyes személyeknél nagyon esetleges módon történt, valójában sok esetben csak utólagos teológiai szőrszálhasogatással lehetne szétválasztani a Szentszék számára még elfogadható gondolatokat az elvetettektől. A janzenistákkal szembeni szentszéki eljárás is jól mutatja, hogy a különböző tanok megítélése Rómában sem ment következetesen. Ráadásul az egyes életutakban sokszor jelentős fordulatok is bekövetkeztek. Erre talán a már említett bécsi érsek, Christoph Anton Migazzi esete a legjobb példa, aki korábbi, egyértelműen janzenista nézeteit feladva püspöki tevékenysége második felében egykori elvbarátai legfőbb ellenlábásává vált.³⁸ Jobbnak tartom azt a megközelítést, amely a reformkatolicizmust is gyűjtőfogalomnak használja, és idesorol minden olyan törekvést, amely a katolikus egyház reformjára irányul, különösen annak belső életét illetően. Ilyen értelemben tehát elfogadható, hogy a terézianizmus és a jozefinizmus célkitűzései között is találunk olyanokat, amelyek a reformkatolicizmushoz sorolhatók, mindenekelőtt a hitélet átalakítására irányuló elképzelések, illetve az ünnepnapok számának csökkentése vagy a liturgia reformja (búcsúk, körmenetek szabályozása stb.). Mária Terézia és különösen II. József reformjainak egy része azonban az államérdeket, sőt az államegyházi berendezkedést is szolgálta, ezeket pedig hiba lenne a reformkatolicizmus célkitűzéseihez sorolni.

35 Az egyes példákat lásd Schneider, 1998. 370–375.

36 A fogalom meghatározásához és II. Józsefhez való viszonyához: Beales, 2005. 287–308.

37 Lehner, 2010. 166–178.

38 Hersche, 1971.

Szerzetesség és felvilágosodás – Anselm Desing munkássága

Amint korábban láttuk, az utóbbi évtizedekben a téma német nyelvű kutatásának egyik fontos kérdése lett a szerzetesség és felvilágosodás kapcsolatának vizsgálata. Erre szolgál példaként Anselm Desing bencés apát munkássága, melyből az alábbiakban néhány aspektust szeretnék kiemelni, elsősorban történelemtanári tevékenysége kapcsán.

A bajorországi Ens Dorf monostorának későbbi apátja Franz Joseph Albert Desing néven született 1699-ben a bajorországi Ambergben, középfokú tanulmányait is itt végezte a jezsuitáknál. Bécsi filozófiai stúdiumai után 1718-ban lett az ensdorfi bencés apátság növendéke, ahol az Anselm szerzetesi nevet választotta. Pappá szentelését követően hat évig Freising bencés gimnáziumában tanított, majd 1737 és 1743 között a salzburgi bencés egyetem professzora volt. Kora jeles tudósaként a teológia, a filozófia és a történettudomány mellett kísérleti fizikával is foglalkozott. Az 1750-es években a passauai püspök megbízásából a Samuel Pufendorf és Christian Wolff fémjelezte természetjogi iskola egyik kritikusaként jelentetett meg két művet. 1761-ben választották meg Ens Dorf apátjának, így élete utolsó évtizedét az apátság tudományos tevékenységének fejlesztésére fordította. Az 1771. évi éhínség idején kitűnt az alattvalók támogatásával. A következő évben halt meg Ens Dorfban.³⁹ Maga az apátság sem sokkal élte túl neves apátját: az 1802. évi szekularizációs hullám során feloszlatták.

Anselm Desing Pufendorf és Wolff tanaival szembeni állásfoglalásából is látszik, hogy az ensdorfi apátot a „mérsékelt felvilágosodás” követőikhez sorolhatjuk. Leginkább oktatási reformjával hívta fel magára a kortársak és az utókor figyelmét. Elsősorban a salzburgi egyetemen, de a középfokú teológiai oktatásban is szorgalmazta a hagyományos skolasztikus megközelítéssel párhuzamosan a Bibliának, az ókeresztény egyházatyák műveinek, valamint az egyháztörténet eredményeinek felhasználását, továbbá az egyetemi képzésben a keleti nyelvek és az egyházjog tanítását. Ezzel a franciaországi maurinus bencés kongregáció reformtörekvéseihez csatlakozott, de míg utóbbiak a skolasztikának az új megközelítéssel történő felcserélését szorgalmazták, addig Desing csak annak kiegészítését javasolta. Tehát a katolikus felvilágosodás képviselői között is a mérsékeltebb vonalat követte. Másrészt oktatási reformprogramjával olyan jelentős személyiségek törekvéséhez kapcsolódott, mint a német nyelvű katolikus felvilágosodás egyik legjelentősebb képviselője, Martin Gerbert, vagy a terézianus és jozefinista oktatáspolitikai egyik kidolgozója, Franz Stephan Rautenstrauch. Nem mellékesen mindketten egy-egy bencés apátság elöljárói voltak: Martin Gerbert St. Blasien birodalmi apátságát, Franz Stephan Rautenstrauch pedig a csehországi Braunau (Broumov) monostorát vezette.⁴⁰ A bencés rend a német nyelvterületen ugyanis jelentős mértékben kivette a részét az új tanok terjesztéséből, ennek fontos terepe volt a salzburgi egyetem,

39 Stegmann, 1957. 614–615.

40 Schaber, 1999. 106–131.

amely – többek között Anselm Desing közreműködésének köszönhetően – a katolikus felvilágosodás egyik legfontosabb központjának számított.⁴¹

Desing oktatási reformprogramjának fontos eleme volt az „új tudományok” közül a történelem népszerűsítése, ennek elősegítésére jelentette meg 1741-ben, majd 1746–1748 között nagy ívű történeti segédkönyvét, összesen tizenegy kötetben (nyolc fő részben és három pótkötetben).⁴² Desing a kötet előszavában a történelmi ismeretek közlése előtt a földrajztudomány elsajátításának fontosságára hívja fel a figyelmet, kifejtve többek között, hogy földrajztudás nélkül csak oktalan állatként bolyonganánk a világban, nem tudván, mit merre keressünk. Álláspontja szerint, aki sokat utazik, maga is megtapasztalja, milyen fontos a földrajz ismerete, de aki nem utazik, az is a földrajz segítségével ismerheti meg a világ országainak és népeinek titkait anélkül, hogy veszélynek vagy fáradságnak tenné ki magát. Ezenkívül – véli Desing – sem a Bibliát, sem a filozófiát nem érthetjük meg a földrajz nélkül, de ugyanígy szükségünk van a földrajzi ismertekre a politikához vagy a kereskedelemhez is. Ezután külön fejezetben foglalkozik a földrajztanítás módszertani kérdéseivel, hangsúlyozva a térképek, földgömbök és lexikonok használatának szükségességét, valamint azt az alapelvét is, hogy a diákok a történelmi ismereteket csak alapos földrajzi tájékozottság megszerzése után sajátíthatják el.⁴³

A módszertani fejezet után a modern világatlaszok felépítéséhez hasonlóan az általános csillagászati és geográfiai ismeretek részletes összefoglalása következik,⁴⁴ ezután pedig a történeti földrajzi rész az egyes földrészek és országok általános, rövid ismertetését adja. A magyar olvasó számára feltűnik, hogy ebben a részben Magyarországot nem tárgyalja külön fejezetben. Csak a Német-római Birodalom kapcsán említi meg, hogy Magyarország felől milyen veszélyek leselkedtek és leselkednek a német területekre. A honfoglaló magyarok portyáit, Hunyadi Mátyás Bécs elleni hadjáratát sorolja ide, valamint a török veszélyt, amely a magyarországi lázadásokkal súlyosbítva nagy véráldozatot követelt a németektől.⁴⁵ Ez az általános rész, amely az egyes földrészek nyelvi és vallási helyzetét is tárgyalja, sok térképet tartalmaz. A szövegek valójában ezeknek a térképeknek a magyarázatai.

A mű az általános ismertetések után rátér az egyes európai országok részletes tárgyalására. Számunkra az ötödik rész különösen érdekes, mert ebben a szerző Lengyelország és Poroszország után a Magyar Királyság történetébe vezeti be az érdeklődőt. A többihez hasonlóan ez a fejezet is az ország térképével, valamint címerével kezdődik, előbbi a jelentősebb települések többségét jó megközelítéssel ábrázolja. Az ország történetét a római kortól meséli el. A kezdeti időszak tárgyalásának külön érdekessége, hogy a dák és vlah nyelv rokonságával is foglalkozik, majd később azt is megemlíti, hogy a hunok a magyarok vélt ősei, ez azonban vita tárgya a tudósok között.⁴⁶

41 Winter, 1962. 27.; Lehner, 2011. 175–187.

42 Desing, 1741–1748.

43 Uo. Teil I. 2–9.

44 Uo. 9–126.

45 Uo. 176–177.

46 Uo. Teil V. 198–201.

A korabeli magyarországi katolikus felfogás szerint adja elő, hogy Szent István Szilveszter pápától a korona mellé apostoli királyi címet is kapott, valamint ezzel együtt azt a jogot, hogy a püspökökhöz hasonlóan keresztet vitethessen maga előtt. Ezután ismerteti főbb vonalaiban Magyarország történetét az Árpád-házi uralkodóktól a saját koráig. Narratívájában a katolikus történeti hagyományt követi. Bocskai István felkelésének okai között ugyan megemlíti Belgiojoso kemény erdélyi uralmát – Giorgio Basta itt nem negatív szereplő –, majd a kassai templom elfoglalását és Bocskai szentjobbi várának bevételét, vagyis tulajdonképpen jogosnak állítja be a fejedelem katonai akcióját. De azt is világossá teszi, hogy Bocskai a török vazallusa, aki a koronáját is tőle kapja. Bethlen Gábor megítélése azonban már egyértelműen negatív: a cseh protestáns rendekkel szövetségbe, török és tatár segítséggel harcolt az uralkodó ellen. A Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán a protestánsok állítólagos szövetségét is ismerteti, akik a törökkel titkos kapcsolatot tartva a vallásuk védelmére és a németek kiűzésére esküdtek fel. Arról a történetről sem feledkezik meg, hogy Nádasdy Ferenc meg akarta gyilkolni I. Lipót császárt, amikor pottendorfi kastélyában vendégeskedett. Az anekdota szerint Nádasdy mérgezett galambpástétomot akart felszolgálni Lipótnak, de felesége, Esterházy Anna Júlia kicseréltette azt a szakáccsal, így az uralkodó megmenekült. A minden alapot nélkülöző történetről a kutatás már kimutatta, hogy az uralkodói propagandát szolgálta, újabb érvet felmutatva Nádasdy kivégzésének jogosságához.⁴⁷

Ugyancsak a Habsburg-párti történetírás lenyomata tükröződik Thököly felkelésének ismertetésekor, amikor Desing részletesen bemutatja a törökkel történt kollaborációt és XIV. Lajos francia király segítségül hívását is. Természetesen Rákóczi Ferenc mozgalmáról is sötét képet fest: az ónodi kuruc gyűlésről különösen elítélő hangnemben ír, és itt is megemlíti a török és francia szövetséget. A Wesselényi-féle összeesküvés, Thököly felkelése és Rákóczi mozgalma közötti kapcsolatot azzal is kiemeli, hogy az ezekben részt vevőket az aulikus történeti hagyományhoz illeszkedve egyaránt békétleneknek (*Malcontenten*) nevezi. Magyarország történetének tárgyalását III. Károly két török háborúja követi, végül röviden megemlíti Mária Terézia trónra lépése, és az a segítség, amelyet a magyar rendek biztosítottak neki az örökösödési háborúban. Tehát a Magyar Királyság történetét saját koráig tárgyalja.⁴⁸

Az eseménytörténet ismertetését követően Desing műve külön fejezetben foglalkozik a magyar nemzettel és az ország természeti viszonyaival. A magyarokról nincs túl jó véleménnyel: az ismertetés szerint a kétszáz éves török uralom miatt a köznép műveletlen, és inkább a fegyverforgatáshoz ért, mint a tudományokhoz. Ezen még olyan jeles főpapnak sem igen sikerült változtatnia, mint Pázmány Péter. Ennek megfelelően azonban a magyarok kitűnően értenek a háborúskodáshoz, és jól tűrik az ezzel járó fizikai megpróbáltatásokat. A magyar ételekről sem tud semmi jót írni: ezek szerinte annyira rosszak, hogy csömört (*Tschemer*) lehet tőlük kapni. Az ismertetés szerint a magyarok a földművelést sem végzik örömmel, ezért németeket kellett betelepíteni erre a munkára. Nyelvük különbözik a szláv nyelvektől,

47 Toma, 2002. 345–358.

48 Desing, 1741–1748. Teil V. 281–283., 289–293., 318–319., 328–333., 369–386., 386–406.

de közülük sokan beszélnek szlovákul, németül és latinul. Az éghajlat a forró nyári nappalok és hűvös, nedves éjszakák miatt az ehhez nem szokott németek számára nagyon kedvezőtlen, sokan betegednek meg tőle. Külön ismerteti a Magyarországon termesztett gabonafajtákat, az itt tenyésztett haszonállatokat, és természetesen a magyar borokról sem feledkezik meg. Röviden ír a magyarországi vallási viszonyokról is, eszerint az ország katolikus vallású, de II. Lajos és Szapolyai János alatt elterjedt a lutheri és kálvini ragály (*Seuche*) is, sőt Erdélyben más eretnokségek: ariánusok, szociánusok (vagyis unitáriusok) is vannak.⁴⁹

Ezután külön fejezet foglalkozik a vármegyék rövid ismertetésével, régióként (Felső-, Alsó-Magyarország, Erdély és a Bánát, Szlavónia, Horvátország).⁵⁰ Desing végül az ország alkotmányáról ír, hangsúlyozva, hogy a Habsburgok a kezdetektől fogva örökös királyságként bírták Magyarországot, de a magyarok ezt csak az 1687. évi törvényekben ismerték el. Kiemeli a Habsburgok szerepét a török elleni védekezésben: a kereszténység védőbástyáját csak egy erős külföldi uralkodócsalád tudja irányítani, amely a császári trón birtokosa is. Megemlíti újra a magyar uralkodók apostoli királyi címét, a Szent Korona fontos közjogi státuszát és – nyilván Mária Terézia uralmát legitimálandó – a női uralkodói hagyomány meglétét is. A címer, illetve az ország védőszentjeinek (Szűz Mária, Szent István, Szent Márton, Szent Gellért) ismertetése után rátér a tulajdonképpeni rendi alkotmány tárgyalására. Az Aranybulla ellenállási záradékát különösen sérelmesnek tartja a királyi hatalomra nézve. A Habsburg királyok azonban e záradék 1687. évi eltörlése után sem uralkodnak olyan abszolút módon Magyarországon, mint a többi örökös tartományaikban, hanem tiszteletben tartják az ország törvényeit, szokásait és szabadságjogait. Erre a protestánsok és a nép szabadságszeretete miatt van szükség, valamint azért, hogy a német kormányzást ne gyűlöljék még jobban, mint jelenleg. Ezek után felsorolja a legfőbb egyházi és világi méltóságokat, majd azokat a területeket, amelyekre a Magyar Királyság igényt formál (például Moldva, Havasalföld vagy Szerbia), illetve azokat a birodalmakat, amelyek a Magyar Királyságra formálnak igényt (a Német-római Birodalom, az Oszmán Birodalom, Bajorország, Spanyolország és a Szentszék).

A fenti országismertetés tehát egyrészt felvonultatja a magyarokról a német területeken elterjedt sztereotípiákat,⁵¹ másrészt viszont különösen a politikai berendezkedés terén beható ismeretekről tesz tanúbizonyságot. A mű végül felsorolja, hogy melyik történelmi művekből állította össze a fenti összefoglalást. Az országismertetés tagolását és témáit látva nem meglepő, hogy Desing Bél Mátyás *Notitia Hungariae novae...* című monumentális művének egyik előtanulmányát, a *Prodromust* is felhasználta, valamint többek között Révay Péter és Luigi Fernando Marsigli munkáját is megemlíti, amelyekből Bél Mátyás is merített.⁵²

A részletes országismertetőket követően a mű hetedik és nyolcadik része ismét általános áttekintéseket nyújt. Előbbi az egyetemes történet (*Universal-Historie*) főbb eseményeit mutatja be a világ teremtésétől a kötet megjelenéséig, vagyis

49 Uo. Teil V. 407–417.

50 Uo. Teil V. 418–444.

51 Vö. G. Etényi, 2009. 112–139.

52 Bél, 1723. A többi felhasznált munka: Desing, 1741–1748. 460–461.; Tóth, 2007. I. köt. 29–53.

1746-ig. Bevezetésképpen a történettudományról tesz általános megállapításokat. Aki nem ismeri a történelmet, az olyan, mint a gyermek; csak a jelent fogja fel, de semmit nem tud arról, hogy mi történt a világban az ő létezése előtt – írja. E Cicerótól származó gondolat⁵³ után felvázolja, miért érdemes történelemmel foglalkozni. A történelem megtanít minket az istenhitre és Isten felismerésére, megmutatja nekünk bölcsességét a teremtett világban, valamint rávezet minket arra, hogy miként kell helyesen élni és elkerülni a gonoszságot. Ennek megfelelően az egyháztörténet és a haza történetének elsajátítása a legfontosabb, a németeknek pedig ezeken kívül a környező országok (Franciaország, Itália, Törökország stb.) történetének ismerete.⁵⁴

Ezután röviden ismét a földrajz szükségességével foglalkozik, majd a kronológia tudományának alapjaiba vezeti be az olvasót. Ezt követően tér rá az egyetemes történet ismertetésére, a kezdeti idők tárgyalásakor a Bibliára, majd a görög mitológiára támaszkodva. Külön fejezetet szentel a Római Birodalomnak, ezt követően pedig az európai történelem főbb állomásait beszéli el. A tájékozódást kronológiai táblázatok, a legjelentősebb uralkodócsaládok leszármazási táblája, valamint név- és tárgymutató segíti. A mű nyolcadik része a főbb európai nyelvcsaládokat tekintve át, összehasonlító táblázatokkal. Foglalkozik a vallási, állam- és hadtudományi szakkifejezésekkel, hajózási fogalmakkal, pénznemekkel, írásfajtákkal, ünnepekkel stb., vagyis a történelem segédtudományaiba vezeti be az olvasót. A kötet utolsó nagy része a tudományok és a műveltség fontosságáról, az egyes tudományok kialakulásáról és az egyes nemzetek műveltségéről értekezik. Ez a kötet is név-, valamint tárgymutatóval zárul.⁵⁵

A fent ismertetett műből kirajzolódik Anselm Desingnek a történelemtanításról vallott pedagógiai programja, amelyet már korábbi munkáiban is kifejtett. Fontosnak tartja az anyanyelv szerepét az oktatásban, az ismertetett kézikönyvben is rendre szerepelteti a latin nyelvű történelmi, csillagászati és földrajzi fogalmak német megfelelőit. Szerzetestanárként elengedhetetlennek tartja a történelmi elbeszélés és a hitbéli tanítás összhangját: számára a katolikus dogmatikával összhangban álló egyháztörténet képviseli a történettudomány csúcsát, és a „profán” történelmet is az üdvtörténet perspektívájából szemléli. Didaktikai szempontból fontosnak tartja az ismeretanyagnak gyakorlás révén történő elsajátítását, segédkönyvének általános részében ötven feladat segíti a csillagászati és földrajzi ismeretek rögzülését. Feltűnő Desing viszonya a földrajztudományhoz: azt nemcsak a történelem segédtudományának tekinti, hanem úgy véli, hogy csak a földrajzi ismeretek segítségével juthatnak el a diákok a történelem megértéséhez. A gyakorlati oktatásban is hangsúlyozza a térképek és földgömbök használatát.⁵⁶ Maga is több, az oktatásban hasznosítható fali térképet és földgömböt szerkesztetett.⁵⁷ De történelemtanítási alapelvei a német felvilágosodás történetírásáról a tankönyvekben olvasható álta-

53 „Historiam nescire, hoc est semper puerum esse.”

54 Desing, 1741–1748. Teil VII. 5–8.

55 Uo. Teil VIII.

56 Vö. Gemert, 1999. 164–184.; Wellnhofer, 1999. 185–196.

57 Dörflinger, 1999. 197–207.

lános megállapításokkal is összezsengenek. Ismertetett művét a történeti források használata jellemzi, ezeket fel is tünteti az egyes fejezetek végén. A német történetírói hagyományba illeszkedve, de a néhány évtizeddel később kialakuló göttingeni iskolát megelőzve a politikát és a földrajzi környezet vizsgálatát állítja a történelem tárgyalásának középpontjába, valamint fontosnak tartja a módszertani ismeretek és ezzel összefüggésben a segédtudományok elsajátítását is. Ugyancsak jelentős szerepet szán az egyetemes történeti megközelítésnek és a közelmúlt eseményei tárgyalásának is. Tehát akár August Ludwig Schlözer vagy Johann Christoph Gatterer göttingeni tudósok előfutárának is tekinthetjük.⁵⁸

Aktuálpolitikai kérdésekben azonban Anselm Desing nem volt a reformok szószólója, sokkal inkább a velük szembeni védekező álláspontra helyezkedett. Jó példa erre az egyházi javakról írt munkája, amely a korban tapasztalható egyházkritikai véleményekre reflektált. A jelentős birtokállománnyal és gyakran komoly politikai befolyással rendelkező birodalmi egyházi intézményeket, különösen a monasztikus hagyományokat követő apátságokat ugyanis a század második felében egyre gyakrabban vádolták azzal, hogy érdemtelenül rendelkeznek ekkora gazdasági és politikai hatalommal, mivel a társadalom számára nem vagy alig végeznek hasznos tevékenységet. Az ensdorfi apát e tárgyban írt, mintegy százhatvan oldalas művében tizenhat pontban kísérli meg visszaverni az egyházi javak birtoklásával kapcsolatos vádakot, hangsúlyozottan a „szent római katolikus és apostoli egyház” tanításához igazodva.⁵⁹ E kérdésben, némiképp érthető módon, nem hatott rá a szerzetességgel szemben kritikus korszellem, hiszen saját rendje és apátsága egzisztenciájáról volt szó. Mint láttuk, félelme nem volt alaptalan: a kolostor néhány évtized múlva végleg elvesztette bencés jellegét (bár a 20. század eleje óta egy másik szerzetesközösség, a szalézi rend birtokába került). Tehát ismét Harm Klue-ting ellentétpárját megidézve, míg Anselm Desing oktatási reformtevékenysége a „katolikus felvilágosodás” eszmerendszerébe sorolható, addig az egyházi javak kérdésében kifejtett véleménye a „felvilágosodás a katolikus Németországban” jelenségének jó példája.

A katolikus felvilágosodás kutatásának hazai lehetőségei

Magyarországon a katolikus felvilágosodást, pontosabban a reformkatolicizmust a legutóbbi időkig elsősorban annak legjelentősebb itáliai képviselője, Lodovico Antonio Muratori modenai paptudós tanításának hazai recepcióján keresztül vizsgálták. A Muratori-recepció kutatása komoly módszertani aggályokat vet fel, mert hajlamosak vagyunk a reformkatolicizmus minden magyarországi megnyilvánulását az itáliai gondolkodó közvetlen hatásának tekinteni. Így egyrészt elfedjük az egyéb – mindenekelőtt német és osztrák – befolyás érvényesülését, másrészt eleve

58 Vö. Breisach, 2004. 224–231.; Gurka, 2010. A párhuzamosan zajló magyar törekvésekről: Tóth, 2013. 593–617.

59 Desing, 1768. A mű ismertetése: Grillmeyer, 1999. 147–163.

elzárkózunk attól a gondolattól, hogy a felvilágosodás hatására megjelent katolikus reformmozgalom Magyarországon egyedi megoldásokat is kitermelt.⁶⁰ A Muratori-recepció vizsgálata mindazonáltal fontos szempontokkal gazdagította a felvilágosodás és a magyarországi katolicizmus összefüggéseinek értelmezését. Először is sikerült kimutatni, hogy az itáliai gondolkodó művei széles körben ismertek voltak a magyarországi értelmiség köreiben, felekezeti hovatartozástól függetlenül.⁶¹ A későbbi kutatás kiemelten foglalkozott Muratori műveinek hazai latin és magyar fordításával.⁶² Több kísérlet történt ezenkívül annak felderítésére, hogy milyen hatást gyakorolhattak a modenai paptudós művei a magyarországi egyházi értelmiség, különös tekintettel a főpapság gondolkodására és egyházszervező tevékenységére.⁶³ A legfrissebb kutatások már függetlenítették magukat a Muratori-recepció vizsgálatától, és elsősorban azokra a jelenségekre koncentrálnak, amelyek a katolikus felvilágosodásnak a lelkipásztorkodásra gyakorolt hatását mutatják.⁶⁴ Végül a németországi kutatás analógiájára itthon is megjelent az az irány, amely a katolikus felvilágosodás nyomait nemcsak az egyházreform keretei között, hanem a korabeli értelmiség fő működési területein: a tudományban, az oktatásban és nem utolsósorban a politikai gondolkodásban keresi.⁶⁵

Mint láttuk, az utóbbi évek német nyelvű kutatása egyre inkább a szerzetesközösségek felé fordult, mert ebben a környezetben találta meg a katolikus felvilágosodás legaktívabb képviselőit. Különösen a bencések kerültek az érdeklődés homlokterébe. Bár a rend magyarországi tagjai között is megtaláljuk a katolikus felvilágosodás képviselőit – gondoljunk csak Novák Krizosztom bakonybéli apát, majd pannonhalmi főapát tudományos és oktatásszervező tevékenységére⁶⁶ –, hazánkban és általában a Habsburg Monarchiában kétségtelenül a piaristák jártak élen az új eszmék közvetítésében.⁶⁷ Saját kutatásaim is arról győzték meg, hogy érdemes a rend tagjaival ebből a szempontból is foglalkozni.⁶⁸ Ezt foglalom össze az alábbiakban.

A piarista szerzetesek tudományos és oktatási tevékenysége kapcsán már a korábbi rendtörténeti kutatás felismerte, hogy a rend élen járt az új tanok terjesztésében, főként a fentebb említett, úgynevezett újabb (*recentior*) filozófiának a középiskolai oktatásba integrálása került előtérbe. Olyannyira, hogy Gerencsér István piarista tanár egyenesen „piarista felvilágosodásról” írt a téma tárgyalásakor.⁶⁹ Szerencsésebb azonban úgy fogalmazni, hogy a piarista rend a katolikus felvilágosodás sajátosan magyar (és osztrák) formáját honosította meg iskoláiban és a tudományos életben egyaránt.

60 A recepciótörténeti kutatás csapdájáról lásd: Trencsényi, 2007. 54.

61 Szauder, 1973. 171–179.

62 Kókay, 1998a. 36–44.; Kókay, 1998b. 193–207.

63 Hölvényi, 1998. II. köt. 882–892.; Szelestei, 2000. 27–43.

64 Bárh, 2013. 9–42.; Gőzsy, 2013. 53–84.; Lukácsi, 2013.

65 Kovács Á. A., 2013.; Forgó, 2012. 120–146.

66 Nem mellékes, hogy Novák a salzburgi bencés egyetemen tanult. Sörös, 1904. 83–109.

67 A rendtörténet kutatásához használható alapvető segédlet: Koltai, 2007.

68 Forgó, 2010. 127–148.; Forgó, 2012.

69 Gerencsér, 1942–1943. 326–370. A kérdésről újabban: Mészáros, 2010. 258–262.

A piarista rend már a jezsuiták feloszlata előtt is fontos pozíciókat szerzett a Habsburg Monarchia államaiban, így Magyarországon is. A nagyszámú kollégium-alapítást a rendtörténetírás többek között azzal magyarázza, hogy a piaristák jóval szerényebb alapítványokkal is beérték, mint a jezsuiták.⁷⁰ Másrészt Mária Terézia uralkodásától kezdve az államhatalom is az oktatási reform fő motorjának tekintette a kegyes tanítórendet, ami II. József uralkodása alatt majdnem végzetes következményekhez vezetett, komolyan felvetődött ugyanis a rend feloszlata és oktatási intézményeinek állami kézbe vétele. A terv elsősorban az ahhoz szükséges jelentős anyagi ráfordítás miatt nem valósult meg.⁷¹

A 18. század második felének piarista szerzeteseit több szempontból is a katolikus felvilágosodás fontos képviselőinek tekinthetjük. Az első a kor feltörekvő tudományaihoz való kötődés. Már a rendalapítóról, Kalazanci Szent Józsefről feljegyezték, hogy a szerzetesnövendékeket kora jeles tudósaihoz, Campanellához és Galileihez irányította, annak ellenére, hogy mindketten összetűzésbe kerültek az egyházi hatóságokkal. Korszakunkban Eduardo Corsini, 1754–1760 között általános rendfőnök számított az új tudományok legelkötelezettebb piarista követőjének, tanítványai között több magyar rendtagot is találunk. Corsini a filozófia, a matematika, a történelem, sőt a régészet területén is jeleskedett. A piarista tudományosság főként a római *Collegium Nazarenum* falai között bontakozott ki. Ennek az intézménynek több magyarországi növendéke is volt, mint a két Cörver testvér, Elek és János, valamint II. József későbbi történelemtanára, Bajtay Antal.⁷²

A tudományos elkötelezettség a magyarországi oktatásban is éreztette hatását. Már a kortársak is úgy vélekedtek, hogy a népnyelvet és az új tudományokat előtérbe helyező piaristák a korszellemnek megfelelőbb oktatást folytatnak, mint az 1599-ben megjelent *Ratio Studiorum* alapján tanító jezsuiták. A tantervek összevetése is azt mutatja, hogy a piaristák ugyan kezdetben a jezsuiták nyomdokain jártak, a 18. század második felében azonban egyre inkább újszerű elveket honosítottak meg az oktatásban. Különösen a magyarországi rendtartomány járt élen az újításban, olyannyira, hogy emiatt még a saját rendi vezetésétől is figyelmeztetést kapott.⁷³ A latin mellett a nemzeti nyelv tanításának fontosságát, valamint az új tudományok jelentőségét az osztrák piaristák is felismerték,⁷⁴ így joggal tekintettek a rendre az egész Monarchiában úgy, mint a korszellem fő letéteményesére.

A piarista szerzetesek azonban nemcsak a tudomány és az oktatás, hanem a művészetek és a politikai gondolkodás terén is jelentős teljesítményt mutattak fel. Így erősítik azt a német nyelvű kutatásból is megismert álláspontot, hogy a katolikus felvilágosodás az értelmiségi lét teljes spektrumában éreztette hatását. De a piarista szerzetesek aktív résztvevői voltak koruk közéletének is: II. Lipót besúgóhálózatából többen felfigyeltek a reformmozgalomban betöltött szerepükre. Martinovics Ignác, aki ekkor még az uralkodó ügynökeként próbált érvényesülni, 1792. áprilisi jelenté-

⁷⁰ Balanyi–Biró–Tomek, 1943. 13–37. A pesti gimnáziumról újabban: Szekér, 2010. 281–307.

⁷¹ Riedel, 2012. 372–383.

⁷² Gerencsér, 1942–1943. 336–340.

⁷³ Riedel, 2012. 138–139.

⁷⁴ Kovács, E. 1992. 385–400.

sében a piaristák közül Horányi Eleket és Koppi Károlyt említi meg az általa kreált „jezsuita és arisztokrata összeesküvés” tagjaiként.⁷⁵ Az osztrák piarista Gabelhofer abbé pedig titkos jelentéseiben a magyar rendtagok közül Horányi mellett Jankovics Jánost és Révai Miklóst vádolja azzal, hogy az országgyűlésen a nemesek között lázítanak. Sőt szerinte az egész magyarországi rendtartomány felforgatókból áll.⁷⁶

Ezek után nem csoda, hogy a Martinovics és társai ellen folytatott vizsgálat kapcsán a magyarországi piaristák közül többen kellemetlen helyzetbe kerültek. Benyák Bernátot azzal vádolták, hogy Székesfehérváron, ahol a volt jezsuita, majd pálos gimnázium igazgatói tisztségét töltötte be, a város életére nagy befolyást gyakorló titkos társaságot vezetett. A társaság éjszakai összejövetelein többek között a megyei főügyész, Fejér és Tolna megye táblabírája, egy orvos, egy ügyvéd és Benyák több tanártársa vett részt. Az „összeesküvők” a francia eseményekről, valamint a babonáról és a vallásról folytattak megbeszéléseket, és szabadkőműves nézeteket vallottak. Egyes tanúk szerint különösen Benyák tűnt ki vallásellenes kijelentéseivel és erkölcstelen életével. A vizsgálat lezárultával az uralkodó parancsára Benyákot elmozdították tisztségéből, a rend vezetése pedig Vácra helyezte át.⁷⁷

Piller Celesztin kőszegi piarista gimnáziumi igazgató ellen is vizsgálat indult egy helyi lakos feljelentése nyomán. A vizsgálat fényt derített egy „összeesküvő” csoport működésére. Ennek Piller adott otthont a kőszegi piarista rendházban. E társaság, melynek többek között a kerületi tábla ülnökei, köztük Sigray Jakab, Stodler János városbíró és más értelmiségiek is tagjai voltak, rendszeres összejöveteleiken felvilágosult szellemiségű újságcikkeket olvastak, az egyház tevékenységét bírálták, sőt polgárórség felállítását javasolták. Sigray 1794. szeptember 12-i vallomásában ugyan elismerte az összejövetelek tényét, de ezek célja szerinte „a világon a legártatlanabb volt”, hiszen csak újságokat és egyéb nyilvános híreket beszéltek meg. Ennek ékes bizonyítéka Sigray szerint, hogy az összejövetelek alkalmával Piller sohasem reteszelte be az ajtót, hanem mindig nyitva hagyta.⁷⁸ Esterházy József grófnak, a nádor kamarásának vizsgálata a polgárórséget nem tartotta veszélyesnek, de Pillerről megjegyezte, hogy többször elismeréssel szólt a francia eseményekről.⁷⁹ Németh János királyi jogügyi igazgató 1794. november 25-én a vádak alapján kezdeményezte Piller elfogatását.⁸⁰ Erre végül nem került sor, de őt is elbocsátották tisztségéből.

A periratokban szintén felbukkan a már említett Koppi Károly neve, aki ekkor a pesti egyetem történészprofesszoraként működött. Szerepel Martinovics 122 tagú listáján is, amelyet 1794. szeptember 30-án adott át a vizsgálóbizottságnak. Sőt Martinovics már szeptember 3-i vallomásában azt állította, hogy a *Litterae ad*

75 Nachrichten über jesuitische und aristokratische Verschwörungen in Ungarn. Közli: Benda, 1957. 678–883. A magyarországi rendtartomány tagjainak életrajzi adatait lásd: Koltai, 1998.

76 Idézi: Benda, 1957. 680. 1. jegyzet.

77 Vadász, 1984. 649–667.

78 Sigray Jakab 1794. szeptember 12-i vallomása. Közli: Benda, 1952a. 129–130.

79 Sándor Lipót főherceg nádor ügyviteli jegyzőkönyve. Közli: Benda, 1952b. 23–295. Esterházy jelentésének összefoglalása: uo. 66. 5. jegyzet.

80 A jogügyi igazgató felterjesztése. Közli: Benda, 1952a. 259–261.

imperatorem című irata fordításában Koppi is közreműködött.⁸¹ Hajnóczy József azonban mindkét állítást cáfolta: úgy nyilatkozott, hogy nem tartja valószínűnek Koppi jelentkezését a titkos társaságba és ő sem beszélt neki arról, valamint nem tud róla, hogy Koppi fordította volna a szóban forgó írást.⁸² Hajnóczy vallomása azonban nem tisztázta maradéktalanul Koppit, ellene is vizsgálat indult. Volt takar-gatnivalója, mert miután barátja, Haller József helytartótanácsos értesítette a vizsgálatról, iratainak egy részét elégette.⁸³ Amit nála találtak, abból semmi gyanúsát nem lehetett kiolvasni, Koppi legalábbis erre hivatkozik, amikor kéri József nádort iratainak visszaszolgáltatására.⁸⁴ A Martinovics-perbe talán ezért nem sikerült őt bevonni, de egyetemi katedráját elvesztette. Hátralévő éveit Máramarosszigeten, majd Nagyváradon töltötte.⁸⁵

Koppi munkássága egyrészt jól illusztrálja a magyarországi katolikus felvilágosodás érzékenységet a kor politikai és társadalmi kihívásaira, másrészt árnyalja azt a már többször idézett tézist, hogy a katolikus felvilágosodáshoz köthető gondolkodók a felvilágosodás mérsékelt irányzatához tartoznak. Koppi ugyanis politikai, de még egyházi kérdésekben is meglehetősen radikális nézeteket vallott.

Koppi első, politikai állásfoglalását is kifejező elméleti munkája az 1770-es évek közepén született *Vélemény a Magyar Királyságról* (*Opinio circa regnum Hungariae*) címmel.⁸⁶ A kéziratos mű központi gondolata a királyság gazdasági erejének növelése. Részletesen foglalkozik az adózás kérdésével, különösen az adóbevételek emelésével. Ennek elősegítésére a korban elfogadott vezérely szerint az adózó népesség számának gyarapítását tartja fontosnak. Figyelemre méltó, hogy a betelepítések mellett az egyháziak számának csökkentésével és a fiatalok világi pályára küldésével segítené elő az adózó népesség növekedését. Becslése szerint az országban 30 ezer klerikus működik, ennek szerinte csak a harmadára van szükség, a többinek világi foglalkozást kellene űznie. Különösen a kolostorban és kolostoron kívül élő koldulórendi szerzetesek számának csökkentését látja szükségesnek, mert ezek terhelik meg legjobban a szegény adózó népet. Ezt a feladatot – álláspontja szerint – francia mintára az apostoli király hivatott elvégezni. Koppi javasolja az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, de a káptalanok és konventek birtokainak felülvizsgálatát, és csak azok meghagyását, amelyeket valóban jogszerűen birtokolnak, illetve amelyek bevételeit az alapító szándéka szerinti tevékenységre fordítják.⁸⁷

Koppi második, politikai kérdéseket feszegető műve 1787-ben jelent meg nyomtatásban, *A keresztény egyház történetéhez szükséges előismeretek* címet vi-

81 Fraknói, 1921. 269.

82 Hajnóczy József 1794. szeptember 6-i vallomása. Közli: Benda, 1952a. 107–108.

83 Erről egy névtelen feljelentő értesítette a hatóságokat. Horváth, 1940. 77. 1. jegyzet.

84 Horváth, 1940. 78.

85 Koltai, 1998. 203.

86 Horváth Ambrus szerint a mű 1773–1780 között keletkezett, mert említi a jezsuitáknak a feloszlátás után lefoglalt birtokait, de II. József intézkedései még nem tükröződnek írásában. Horváth, 1940. 59. 2. jegyzet.

87 *Miscellanea historica, philologica, mathematica, theologica, comica, philosophica*, colligente Carolo Koppi. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Lat. 186. ff. 250r–253v.

seli.⁸⁸ A 48 oldalas, 22 paragrafusba szedett munka első részében Koppi a vallás eredetével és értelmével foglalkozik. Már az első sorokban leszögezi véleményét: lényegét tekintve minden vallás egy és ugyanaz. Majd a természeti vallás rövid tárgyalása után a judaizmust és a kereszténységet hasonlítja össze. Ezt követően a világi fejedelmek és az egyházi ügyek kapcsolatának tárgyalására tér át, történelmi példákkal bizonyítva, hogy az uralkodók már az ókortól kezdve beavatkoztak az egyház életébe. Az egyházkormányzatban a püspökök szerepét emeli ki, a pápa hatalmát ezzel összefüggésben relativizálja. E művéből tehát a felvilágosodás korának toleranciagondolata bontakozik ki, az egyházszervezetet és egyházpolitikát érintő megjegyzései pedig episzkopalista (febroniánus) és jozefinista elveket követnek. A vallások egyenlőségét hirdető sorai a reformkatolicizmus magyarországi – főként főpapi – képviselőitől igencsak távol állnak, és természetesen a trienti katolicizmus szellemiségével sincsenek összhangban. A katolikus egyházreformot hirdető püspökök közül ugyanis sokan kifejezetten intoleráns egyházpolitikát folytattak. Például a nagy reformer egri püspök, Eszterházy Károly, aki élen járt a kultusz barokk túlhatásainak lenyesésében,⁸⁹ igen keményen fellépett az egyházmegyéje területén élő protestáns és ortodox lakossággal szemben.⁹⁰

II. József halála után, 1790-ben jelent meg Bécsben Koppi *Az egykor a magyarok gyakorolta választójogról, az Árpád nemzetség története* című, 60 oldalas munkája.⁹¹ A mű valójában vitairat, főként a Grossing Ferenc neve alatt, szintén 1790-ben megjelent államelméleti munkával szemben. Az *Ungarisches allgemeines Staats- und Regimentsrecht*, vagy latin címén *Jus publicum Hungariae* című jogi pamfletet a kutatás Benczur József udvarhű protestáns nemesnek tulajdonítja. A munka fő célja a nemesi előjogok megkérdőjelezése, és Werbőczy Hármaskönyvét és az Aranybulla ellenállási záradékát veszi célba. E célkitűzés mögött ott sejtethetjük Kollár Ádámot is, aki Benczurral jó kapcsolatban volt.⁹² Koppi Károly azonban, aki már az 1770-es évek második felében eltávolodott a nemesi tábortól, Benczur állításaival vitatkozó művében mégis az előjogok védelmére kel. Műve keletkezését pontosan megadja: 1790. június 6-át. Ezen a napon nyílt meg a budai országgyűlés.⁹³ A mű tartalmát tekintve nem csoda, hogy megjelenése után három évvel vizsgálat indult a könyv ellen, melynek még forgalomban lévő példányait el is kobozták.⁹⁴

Koppi már műve bevezetőjében kiemeli a magyarok szabad fejedelemsválasztó jogát. Mivel az elődök észrevették, hogy mennyi pusztulást hoz, ha folyton az egymással versengő fejedelmjelöltek közt kell választani, megegyeztek, hogy az Ausztriai Házat választják meg közös megegyezéssel. Eközben azonban – hívja

88 Koppi, 1787.

89 Kádár, 1996. 443–452.

90 Sugár, 1984. 425–443.

91 Koppi, 1790.

92 H. Balázs, 1967. 45.

93 „Scribam Pestini in ipso Comitiorum sollemni aditu 6. Juni 1790.” Koppi, 1790. Praefatio [8].

94 Kókay, 1996. 514–516.

fel a figyelmet Koppi – feledésbe merült, hogy az Árpádok nemzetsége nem halt ki, hanem tovább él a francia Crouy-Chanel családban.⁹⁵

A bevezető után, műve első fejezetében Koppi hosszasan elemzi és történeti érvekkel bizonyítja a népek szabadságát, különösen a fejedelmválasztásra vonatkozóan. E szabad fejedelmválasztás jogát és a fejedelem hatalmának határait pedig Anonymusra hivatkozva a fejedelmi esküből vezeti le, amelyet szerződésként értelmez. Idézi továbbá Szent István intelmeit, mely szerint, ha az uralkodó visszaél a hatalmával, akkor azt másnak adják. Hangsúlyozza, hogy a fejedelmek a nemzettől kapták a hatalmukat, és e jogos hatalmon kívül nincs is szükségük hazug címekre és félremagyarázott történelmi hivatkozásokra. A fejedelmi hatalom jogalapja ugyanis nem más szerinte, mint a törvények tekintélye, a természeti és társadalmi jogok, valamint a közös megegyezés. Ennek fényében tér rá műve második fejezetében az Árpádok és a Crouy-Chanel család feltételezett rokonságára. Műve végén a Crouy-Chanel család leszármazási tábláját is közzéteszi. Koppit műve megírásában nyilvánvalóan nem a Habsburg-ház legitimitásának megkérdőjelezése, még kevésbé a Crouy-Chanel család trónigényének igazolása vezérelte, sokkal inkább elméleti megalapozását kívánta adni az uralkodó és a nemzet közötti közjogi viszonyoknak. Ez az elméleti háttér, vagyis a „*socialia pacta conventa*”-megközelítés pedig a társadalmi szerződés (*contrat social*) gondolatának a magyar közjogra történt alkalmazása volt.

Koppi kifejezetten az országgyűlés számára még egy, ezúttal anonim iratot szerkesztett, *A szabad haza egy hű polgárának intelme Magyarországnak karaihoz és rendjeihez* címmel,⁹⁶ melyben összefoglalta az előző műveiben kifejtett politikai és gazdasági nézeteit. Bár a rövid írás nem fogalmaz meg olyan átfogó javaslatokat, mint a kortárs Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely vagy Batthyány Alajos alkotmánytervezetei,⁹⁷ Benda Kálmán mégis fontosnak tartja az 1790–1791. évi országgyűlés reformjainak előkészítésében.⁹⁸

*

A magyarországi piarista rendtagok 18. század végi tevékenységén kíséreltem meg bemutatni, hogy a német nyelvű kutatásban már kézzelfogható eredményeket felmutató katolikus felvilágosodás vizsgálata a hazai történetírás számára is hasznosítható szempontokkal szolgál. Ráadásul a piarista rend a legújabb kutatások szerint szoros kapcsolatot ápolt a bécsi udvari és értelmiségi körökkel,⁹⁹ a rendi vezetés rajtuk keresztül tájékozódott a Habsburg politikai irányítás aktuális fejleményeiről. A részletesebben tárgyalt Koppi Károly is a szintén Bécsben tevékenykedő Palásthy Mártonon keresztül szerzett a rend számára hasznos információkat.¹⁰⁰

95 A család feltételezett Árpád-házi rokonságáról: Terplán, 1998. 522–523.

96 Ad inclitos et amplissimos status et ordines regni Hungarici libera civis patriae suae devoti paraenesis. Közli: Benda, 1957. 89–92.

97 Lásd: Pruzsinszky, 2002.

98 Benda, 1957. 88–89.

99 Riedel, 2012. 384–394.

100 Palásthy, 2008.

A piarista szerzetesek ugyanakkor egy újonnan megjelent értelmiségi típus képviselői is voltak. Egyházi képzésben részesültek, majd egyházi pályára léptek, de művészeti, tudományos és közéleti tevékenységüket a rendi keretektől függetlenül fejtették ki. Révai Miklós például elhagyta a piarista rendet, és egyházmegyei szolgálatba lépett. A többség ugyan a közösség tagja maradt, de lehetőség szerint a rendi keretektől függetlenül tevékenykedett házi tanítóként, egyetemi oktatóként, vagy alakított ki egyéni életformát renden belüli pozíciójában. Erre a világias egyházi értelmiségi típusra a Német-római Birodalom egyházi fejedelemségeiben is volt példa, de a nagyarányú szerzetesrend-feloszlatás és a katolikus egyházat ért egyéb intézkedések miatt a csoport a Habsburg Monarchiában volt számarányát tekintve kifejezetten jelentős.¹⁰¹ Ők a katolikus felvilágosodás szempontjából különleges figyelmet érdemelnek, munkásságuk rendszerező feltárása a 18. századra vonatkozó kutatások egyik jelentős kihívása.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Miscellanea historica, philologica, mathematica, theologica, comica, philosophica, colligente Carolo Koppi. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat. 186.

2. Kiadott források

Bél

1723 Bél, Matthias: *Hungariae antiquae et novae prodromus*. Norinbergae, 1723.

Benda

1952a *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1952. (A magyar jakobinusok iratai, II.)

1952b *Naplók följegyzések, röpiratok*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1952. (A magyar jakobinusok iratai, III.)

1957 *A magyar jakobinus mozgalom iratai*. S. a. r. Benda Kálmán. Bp., 1957. (A magyar jakobinusok iratai, I.)

Desing

1741–1748 Desing, Anselm: *Auxilia historica, oder Historischer Behülff, und bequemer Unterricht von denen darzu erforderlichen Wissenschaften*. Regensburg, 1741.

1768 Desing, Anselm: *Staatsfrage. Sind die Güter und Einkünfte der Geistlichkeit dem Staate schädlich oder nicht? Beantwortet und Lochstein und Neubergern entgegen gesetzt*. München, 1768.

Koppi

1787 Koppi, Carolus: *Praenotiones ad historiam ecclesiae Christianae necessariae*. H. n. 1787.

¹⁰¹ Riedel, 2012. 182–189., 232–236., 462–470.

1790 Koppi, Carolus: *Jus electionis quondam ab hungaris exercitum. Historia stirpis Arpadianae*. Viennae, 1790.

Maaß

1951–1961 Maaß, Ferdinand: *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich*. Bd. 1–6. Wien, 1951–1961.

Palásthy

1780–1783 *Fejezetek egy leveleskönyvből. Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783*. S. a. r. Balogh Piroska. Szeged, 2008. (Fiatal Filológusok Füzetei, XVIII–XIX. század, 3.)

Petz

2010 *Die gelehrte Korrespondenz der Brüder Petz. Text, Regesten, Kommentare*. Hrsg. v. Wallnig, Thomas–Stockinger, Thomas. Wien, 2010.

3. Szakirodalom

Aretin

1967 Aretin, Karl Ottmar von: *Heiliges Römisches Reich 1776–1806. Reichsverfassung und Staatssouveränität*. Teil 1. Wiesbaden, 1967.

Balanyi–Biró–Biró–Tomek

1943 Balanyi György, Biró Imre, Biró Vencel, Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp., 1943.

Bárth

2013 Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárth Dániel. Bp., 2013. 9–42.

Beales

2005 Beales, Derek: Joseph II. and Josephism. In: Beales, Derek: *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*. London, 2005. 287–308.

Braubach

1934 Braubach, Max: Die kirchliche Aufklärung im katholischen Deutschland im Spiegel des „Journal von und für Deutschland“ (1784–1792). In: *Historisches Jahrbuch*, 54. (1934) 1–63.

Breisach

2004 Breisach, Ernst: *Historiográfia*. Bp., 2004. (Osiris tankönyvek.)

Brück

1876 Brück Henrik: *Egyháztörténelem. Akadémiai felolvasásokra és magán használatra*. Bp., 1876.

1877 Brück Henrik: *A keresztény egyháztörténelem kézikönyve. III. időszak*. Bp., 1877.

Dalberg

1993 Dalberg, Wilhelm et al.: Katholiken zwischen Tradition und Moderne. Das katholische Milieu als Forschungsaufgabe. In: *Westfälische Forschungen*, 43. (1993) 558–654.

Dörflinger

1999 Dörflinger, Johannes: Die Karten und Globen von Anselm Desing. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 197–207.

Forgó

2010 Forgó András: Koppi Károly szerepe a 18. század végi nemesi-értelmiségi reformmozgalomban. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk. Forgó András. Bp., 2010. 127–148.

2012 Forgó András: Katolikus felvilágosodás és politikai reformmozgalom. Szerzetesek a megújulás szolgálatában. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. Szerk.: Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor. Bp., 2012. 120–146.

Fraknói

1921 Fraknói Vilmos: *Martinovics élete*. Bp., 1921.

G. Etényi

2009 G. Etényi Nóra: Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben 17. századi német nyomtatványok tükrében. In: *Korall*, 10. (2009) 38. sz. 112–139.

Gemert

1999 Gemert, Guillaume van: Katholische Bildung an der Schwelle zur Aufklärung zwischen Tradition und Neuorientierung. Anselm Desings Compendium Eruditionis (1728) als pädagogische Programmschrift. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 164–184.

Gerencsér

1942–1943 Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a egyes iskolák. In: *Regnum*, 5. (1942–1943) 326–370.

Gőzsy

2013 Gőzsy Zoltán: Az egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk.: Bárh Dániel. Bp., 2013. 53–84.

Grillmeyer

1999 Grillmeyer, Siegfried: Gegen ein „leeres Todtengrippe des gemeinen Wesens“. Abt Anselm Desing und seine Argumente gegen Säkularisierung und Säkularisation. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 147–163.

Gurka

2010 Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában. Szerk.: Gurka Dezső. Bp., 2010.

H. Balázs

1967 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763–1795*. Bp., 1967.

Hersche

1971 Hersche, Peter: Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 24. (1971) 280–309.

1977 Hersche, Peter: *Der Spätjansenismus in Österreich*. Wien, 1977.

1979 Hersche, Peter: Der österreichische Spätjansenismus. Neue Thesen und Fragestellungen. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrsg. v. Kovács, Elisabeth. München, 1979. 180–193.

Horváth

1940 Horváth Ambrus: *Koppi Károly működése*. Szeged, 1940. (Palaestra Calasanctiana.)

Hölvényi

1998 Hölvényi György: Antonio Lodovico Muratori hatása Magyarországon. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.* Szerk.: Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit. Bp.–Szeged, 1998. II. köt. 882–892.

Kádár

1996 Kádár László: Eszterházy Károly racionalizmusa. In: *Vigilia*, 64. (1996) 6. sz. 443–452.

Klueting

1993 Klueting, Harm: „Der Genius der Zeit hat sie unbrauchbar gemacht.” Zum Thema Katholische Aufklärung – Oder: Aufklärung im katholischen Deutschland des 18. Jahrhunderts. Eine Einleitung. In: *Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland.* Hrsg. v. Klueting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 1–35.

Knedlik–Schrott

1999 Anselm Desing (1699–1772). *Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung.* Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999.

Kókay

1996 Kókay György: Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793). In: *Magyar Könyvszemle*, 112. (1996) 4. sz. 514–516.

1998a Kókay György: Bessenyei és Muratori. In: *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről.* Szerk.: Csorba Sándor, Margócsy Klára. Nyíregyháza, 1998. 36–44.

1998b Kókay György: Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században. In: *Magyar Könyvszemle*, 114. (1998) 3. sz. 193–207.

Koltai

1998 *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997.* S. a. r. Koltai András. Bp., 1998.

2007 *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába.* Összeáll.: Koltai András Bp., 2007. (Magyarország piarista múltjából, 1.)

Kontler

2006 Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában. In: *Korall*, 7. (2006) 23. sz. 133–154.

Kovács Á. A.

2012 Kovács Ákos András: Egy 18. századi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei – Debreczeni Bárány Péter. In: *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon.* Szerk.: Szijártó M. István–Szűcs Zoltán Gábor. Bp., 2012. 147–169.

2013 Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829).* Doktori értekezés. ELTE, Bp., 2013.

Kovács, E.

1992 Kovács, Elisabeth: Aufklärung und Jansenismus im thesesianischen Österreich. In: *Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820).* Hrsg. v. Benedikt, Michael. Wien, 1992. 385–400.

1993 Kovács, Elisabeth: Katholische Aufklärung und Josephinismus. Neue Forschungen und Fragestellungen. In: *Katholische Aufklärung, Aufklärung im katholischen Deutschland.* Hrsg. v. Klueting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 246–259.

Lehner

2010 Lehner, Ulrich L.: What is „Catholic Enlightenment”? In: *History Compass*, 8. (2010) 166–178.

2011 Lehner, Ulrich L.: *Enlightened Monks. The German Benedictines 1740–1803*. Oxford, 2011.

Lexikon für Theologie

1993 *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. v. Kasper, Walter. Bd. 1. Freiburg im Breisgau, 1993.

Lukácsi

2013 Lukácsi Zoltán: *Szószerék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában*. Győr, 2013.

Lukácsy

1994 Lukácsy Sándor: A kitagadott irodalom. In: Lukácsy Sándor: *Isten gyertyácskái*. Pécs, 1994.

Marx

1922 Marx, Jacob: *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. Trier, 1922.⁸

Merkle

1965a Merkle, Sebastian: Die katholische Beurteilung des Aufklärungszeitalters. In: Sebastian Merkle *Ausgewählte Reden und Aufsätze*. Hrsg. v. Freudenberger, Theobald. Würzburg, 1965. 361–413.

1965b Merkle, Sebastian: Um die rechte Beurteilung der sogenannten Aufklärungszeit. In: Sebastian Merkle *Ausgewählte Reden und Aufsätze*. Hrsg. v. Freudenberger, Theobald. Würzburg, 1965. 414–420.

Mészáros

2010 Mészáros András: Piarista iskolai filozófia a 18. és 19. században. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. 258–262.

Mortier

1983 Mortier, Roland: *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1983.

Plongeron

1993 Plongeron, Bernard: Was ist katholische Aufklärung? In: *Katholische Aufklärung. Aufklärung im katholischen Deutschland*. Hrsg. v. Klüeting, Harm. Hamburg, 1993. (Studien zum 18. Jahrhundert, 15.) 11–56.

Pruzsinszky

2002 Pruzsinszky Sándor: *Természetjog és politika a XVIII. századi Magyarországon*. Batthyány Alajostól Martinovicsig. Bp., 2002.

Riedel

2012 Riedel, Julia Anna: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung*. Stuttgart, 2012. (Contubernium, 77.)

Schaber

1999 Schaber, Johannes: Zwischen Barockscholastik und Kirchenväterrenaissance. Anselm Desing im Wandel benediktinischer Studienreformen des 18. Jahrhunderts. In: Anselm Desing (1699–1772). *Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 106–131.

Schindling

1998 Schindling, Anton: Theresianismus, Josephinismus, katholische Aufklärung. Zur Problematik und Begriffsgeschichte einer Reform. In: *Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter*, 50. (1998) 215–224.

2007 Schindling, Anton: Die katholische Aufklärung in der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts. 14 Thesen. In: *Schule, Universität, Bildung. Festschrift für Harald Dickerhof zum 65. Geburtstag*. Hg.: Flachenecker, Helmut–Grypa, Dietmar. Regensburg, 2007. (Eichstätter Studien, 59.) 83–90.

Schneider

1998 Schneider, Bernhard: „Katholische Aufklärung“: Zum Werden und Wert eines Forschungsbegriffs. In: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 93. (1998) 354–397.

Sörös

1904 Sörös Pongrác: *A bakonybéli apátság története. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig*. Bp., 1904. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története, IX.)

Stegmann

1957 Stegmann, Ildefons: Anselm Desing. In: *Neue Deutsche Biographie*. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 3. Berlin, 1957. 614–615.

Sugár

1984 Sugár István: *Az egri püspökség története*. Bp., 1984.

Szauder

1973 Szauder József: L. A. Muratori két erkölcstani műve a XVIII. századi magyar irodalomban. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77. (1973) 2–3. sz. 171–179.

Szekér

2010 Székér Barnabás: A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. 281–307.

Szelestei

2000 Szelestei N. László: Lodovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. In: *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000) 1. sz. 27–43.

2013 Szelestei N. László: Áhítati irodalom és irodalomtörténet-írás. In: Szelestei N. László: *Irodalom és lelkiesség*. Bp., 2013. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiességtörténeti tanulmányok, 6.) 7–12.

Szilágyi

2009 Szilágyi Márton: Vallás, felvilágosodás, irodalom. In: *Korunk*, 20. (2009) 10. sz. 12–19.

Terplán

1998 Terplán Zoltán: Az Árpád-házi királyok leszármazottai? A Crouy-Chanel család. In: *Élet és Tudomány*, 53. (1998) 17. sz. 522–523.

Toma

2002 Toma Katalin: Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban, 1668. In: *Fons*, 9. (2002) 1–3. sz. 345–358.

Tóth

2007 Tóth Gergely: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. Doktori disszertáció. ELTE. Bp., 2007.

2013 Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. In: *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 4. sz. 593–617.

Trencsényi

2007 Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Bp., 2007.

Vadász

1984 Vadász Géza: A Benyák-ügy. Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88. (1984) 5–6. sz. 649–667.

Veit

1931 Veit, Ludwig Andreas: *Die Kirche im Zeitalter des Individualismus. 1648 bis zur Gegenwart. 1. Hälfte. Im Zeichen des vordringenden Individualismus 1648–1800*. Freiburg im Breisgau, 1931.

Walter

2011 Walter, Peter: „Weil nicht sein kann, was nicht sein darf.“ Zum schweren Stand der katholischen Aufklärung. In: *Inquisition und Buchzensur im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Wolf, Hubert. Paderborn, 2011 (Römische Inquisition und Indexkongregation, 16). 89–110.

Wellnhofer

1999 Wellnhofer, Markus: Die Pädagogik Anselm Desings. In: *Anselm Desing (1699–1772). Ein benediktinischer Universalgelehrter im Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. v. Knedlik, Manfred–Schrott, Georg. Kallmünz, 1999. 185–196.

Winter

1962 Winter, Eduard: *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848*. Berlin, 1962.²

ANDRÁS FORGÓ

THE CATHOLIC ENLIGHTENMENT IN GERMAN HISTORIOGRAPHY

In the first part of his paper the author casts a rapid glance over the appearance of the term Catholic Enlightenment in German historical writing, then summarises the debate on its usage and understanding from the end of the 19th century to the post-World War II period. The article concentrates on the most important German language publications of the most prominent scholars of the field. Relying on the most recent German scholarship the author presents the state of the art research of Catholic Enlightenment. In the second part of the article he discusses possibilities for further inquiry in the field with reference to Abbot Anselm Densing's (OSB) most significant historical work, the *Auxilia Historica*. Special attention is paid to the Hungarian aspects of Densing's work and their possible sources. In the third part of his article, Forgó, in connection with the Piarist Order's activity in Hungary, attempts to show the potentials of the research of Catholic Enlightenment in Hungary. The author lays emphasis on the connection of enlightenment and politics, which he considers an important feature of the whole question.